

KENNETH POMERANZ

1958 doğumlu Amerikalı tarihçi. California Irvine Üniversitesinde uzun yıllar hocalık yaptıktan sonra şimdilerde Chicago Üniversitesinde hocalık kariyerine devam etmektedir. 2013-2014 yılları arasında Amerikan Tarihçiler Birliği'nin başkanlığını yürütmüştür. Çalışmaları çoğunlukla Çin üzerine odaklansa da karşılaştırmalı tarih ve dünya tarihi ile de yakından ilgilenmektedir. Araştırmalarının çoğu sosyal, ekonomik ve çevre tarihi üzerine olmakla birlikte, devlet oluşumu, emperyalizm, din, toplumsal cinsiyet ve diğer konular üzerinde de çalışmıştır. 2000 yılında kaleme aldığı *The Great Divergence: China, Europe and The Making of the Modern World Economy (Büyük Ayrışma: Çin, Avrupa ve Modern Dünya Ekonomisinin Oluşumu)* adlı eseri ile büyük ses getirmiş ve alan özelinde yeni bir çok çalışmanın ortaya çıkmasına öncü olmuştur. *The World That Trade Created: Society, Culture And The World Economy, 1400 to the Present ve The Making Of A Hinterland: State, Society And Economy in Inland North China, 1853-1937* diğer eserleridir.

RECEP YILMAZ

1975 yılında Üsküdar'da doğdu. AÜ Bilgi Yönetimi bölümünden onur derecesiyle mezun oldu. 2004 yılından beri TV, Sinema ve Yayın dünyası için tercüme yapımakta, edisyonlar hazırlamaktadır.

Tercümeleeri:

Sultan II. Abdülhamid Döneminde Balkanlarda Kaos (Pictures From The Balkans); R. A. Nicholson, Sufiler (Mystics of Islam); John D. Caputo, Hakikat (Truth); João de Pina-Cabral, Dünya (World: An Anthropological Examination); Charles S. Ryan, Plevne'de Erzurum'a Kızılayın Emri Altında (Under The Red Crescent); Stanley Lane-Poole, Selâhaddin ve Kudüs Krallığı'nın Düşüşü (Saladin and the Fall of the Kingdom of Jerusalem); Ira M. Lapidus, Ortaçağın Sonlarında Müslüman Şehirleri (Muslim Cities In the Later Middle Ages); Arthur Conan Doyle, Üç Cepheye Ziyaret (A Visit To Three Fronts)

Osmanlıcadan sadeleştirerek yayına hazırladığı eserler:

Yıldız'da Neler Gördüm / İsmail Müştak Mayakon; Siyasi Hatıralarım / Şeyhülislâm Cemâleddin Efen-di; Hikemü'l-Atâiyye / İbn Atâullah el-İskenderi (Trc. Saffet Yetkin)

Kenneth Pomeranz

BÜYÜK AYRIŞMA
Çin, Avrupa ve Modern Dünya
Ekonomisinin Oluşumu

Tercüme: Recep Yılmaz

BÜYÜK AYRIŞMA

KUTADGU / KÖK - MODERN - EKONOMİ

Yayınevi Editörü : Ramazan Serhat Aslan
Yayın Yönetmeni : Muhammed Yasin Can
Yayınevi Ser. Nu. : 53697

Büyük Ayrışma: Çin, Avrupa ve Modern Dünya Ekonomisinin Oluşumu
The Great Divergence: China, Europe and The Making of Modern World Economy
ISBN | 978-625-98851-3-1

Kutadgu Yayınları'nın 13. eseridir.

Kenneth Pomeranz tarafından kaleme alındı.
Recep Yılmaz tarafından tercüme edildi.
M. Emre Turan editörlüğünü üstlendi.
Mustafa Saraç son okumasını gerçekleştirdi.

Kapak **Zeyd Karaaslan** tarafından tasarlandı.
Mizanpaj **Çelebi Şenel** tarafından yapıldı;
metinde 11 punto Baskerville fontu kullanıldı.

1. Baskı, 1. Edisyon, Şubat 2024, İstanbul

© Bu kitabın Türkçe yayın hakları, Kutadgu Yayınları tarafından Kalem Ajans aracılığıyla

Princeton University Press'ten alınmıştır.

Copyright © 2000 by Princeton University Press

Baskı, Yılmaz Basımevi (Mat. Ser. Nu: 49749)

KUTADGU

Aziz Mahmud Hüdayi Mah. Tepsi Fırını Sok. No:9/3
Üsküdar/İstanbul
0 850 304 17 58
kutadgu.com.tr
iletisim@kutadgu.com.tr
@kutadgu_m (twitter, instagram, youtube)

İÇİNDEKİLER

<i>Sunuş</i>	11
Teşekkür	13
Türkçe Baskıya Önsöz	17
GİRİŞ	33
Avrupa'nın İktisadi Kalkınmasına Dair Karşılaştırmalar, Bağlantılar ve Anlatılar	35
Avrupa Merkezli Hikâyenin Çeşitlemeleri: Demografi, Ekoloji ve Birikim	44
Avrupa Merkezli Diğer Anlatılar: Piyasalar, Firmalar ve Kurumlar	49
Avrupa Merkezli Hikâyelerle İlgili Sorunlar	51
Daha Kapsayıcı Bir Hikâye Kurmak	53
Karşılaştırmalar, Bağlantılar ve Argümanın Yapısı	61
Coğrafi Kapsam Üzerine Bir Not	62
I ŞAŞIRTICI BENZERLİKLER DÜNYASI	67
I. Avrupa, Asya'nın Önünde mi? Avrupa'nın Kalkınmasına Dair Açıklamalarda Nüfus, Sermaye Birikimi ve Teknoloji	69
Tarım, Taşımacılık ve Hayvancılık Sermayesi	71
Daha Uzun Yaşamak mı, Daha İyi Yaşamak mı?	75
Doğum Oranları	81
Ya Birikim?	83
Peki Ya Teknoloji?	85
II. Avrupa ve Asya'daki Piyasa Ekonomileri	119
Çin'de ve Batı Avrupa'da Arazi Piyasaları ve Arazi Kullanımına İlişkin Kısıtlamalar	120

	İşgücü Sistemleri	133
	Göç, Piyasalar ve Kurumlar	137
	Tarım Ürünleri Piyasaları	141
	Kırsal Sanayi ve Yan Faaliyetler	142
	Çin'de ve Avrupa'da Aile İşgücü:	148
	İçer Dönüklük ve Çalışkanlık Devrimi	148
	Sonuç: Erken Modern Dünya Ekonomisindeki Birden Çoklu Merkez Bölgeler ve Ortak Kısıtlamalar	168
II	YENİ ETHOSTAN YENİ EKONOMİYE Mİ? TÜKETİM, YATIRIM VE KAPİTALİZM	171
	Giriş	173
	III. Lüks Tüketim ve Kapitalizmin Yükselişi	177
	Lüks Ürünlerin Sıradanlaşması	177
	Erken Dönem Avrupa ve Asya'sında Gündelik Lüks Tüketim Malları ve Popüler Tüketim	180
	Dayanıklı Tüketim Malları ve Lüks Tüketimin Nesneleştirilmesi	194
	Egzotik Ürünler ve Modanın Hızı: Küresel Konjonktür ve Kültürel Temelli Ekonomik Farklılığın Ortaya Çıkışı	225
	Lüks Talebi, Sosyal Sistemler ve Kapitalist Firmalar	238
	IV. Görünür Eller: Firma Yapısı, Sosyopolitik Yapı ve Avrupa ve Asya'da Kapitalizm	243
	Deniz aşırı Madencilik ve Sermaye Birikimi: Williams Tezinin Gözden Geçirilmesi	268
	Malumun Önemi: Lüks Talebi, Kapitalizm ve Yeni Dünya Sömürgeciliği	272
	Devletlerarası Rekabet, Şiddet ve Devlet Sistemleri: Ne Bakımdan Önemliydi, Ne Bakımdan Değildi?	278
	Sonuç: Benzerliklerin ve Farklılıkların Önemi	295
III	SMITH VE MALTHUS'UN ÖTESİ: EKOLOJİK KISITLAMALARDAN, SÜRDÜRÜLEBİLİR ENDÜSTRİYEL BÜYÜMEYE	297
	V. Ortak Kısıtlamalar: Batı Avrupa ve Doğu Asya'daki Ekolojik Baskı	299
	Çin'de Ormansızlaşma ve Toprak Yitimi: Avrupa'yla Bazı Karşılaştırmalar	318
	Eski Dünya'nın Çevre Bölgeleriyle Kaynak Ticareti: Yarı Malthuşçu Sorunlara Getirilen Smithyen Çözümlerin Ortak Motifleri ve Sınırları ..	340
	VI. Arazi Kısıtlamasının Kaldırılması: Yeni Bir Çevre Bölge Türü Olarak Kıta Amerikası	368

Başka Bir Yeni Dünya, Başka Bir Beklenmedik Fırsat:	
Değerli Madenler	374
Ekolojik Rahatlamanın Bazı Ölçümleri:	381
Sanayi Devrimi Çağında İngiltere	381
Karşılaştırmalar ve Hesaplamalar	
Sayılar Ne Anlama Geliyor?	387
Sayıların Dışında ve Yanında	390
Endüstriyel Bir Dünyaya Doğru	393
Son Karşılaştırmalar: İşgücü Yoğunluğu, Kaynaklar ve Endüstriyel Büyüme.....	395
EKLER	411
A. Kişi Başına Kara Ulaşımı Kapasitesine Yönelik Karşılaştırmalı Tahminler: 1800 Dolaylarında Almanya ve Kuzey Hindistan.....	413
B. On Sekizinci Yüzyılın Sonlarında Kuzey Çin ve Avrupa Çiftliklerinde Kullanılan Gübre Miktarına Yönelik Tahminler ve Gübreleme Kaynaklı Azot Akışlarının Karşılaştırılması	417
C. Fransa, Lingnan ve Kuzey Çin'in Bir Kısımına İlişkin Orman Örtüsü ve Yakıt Arzı Tahminleri, 1700–1850	423
D. On Sekizinci Yüzyılın Sonu İle On Dokuzuncu Yüzyılın Başında İngiltere'nin Yaptığı Çeşitli İthalatlardan Elde Edilen Hayalet Arazi Tahminleri.....	431
E. Çin'in Aşağı Yangzi Bölgesindeki Kırsal Tekstil İşçilerinin Kazanç Gücüne İlişkin Tahminler, 1750–1840	435
F. 1750 ve Sonrasında Aşağı Yangzi ve Çin'in Tamamında, Pamuk ve İpek Üretimi Tahminleri ve Birleşik Krallık, Fransa ve Almanya İle Karşılaştırılması	449
Kaynakça.....	465
<i>Dizin</i>	489
<i>Atıf ve Bilgi Sayfası</i>	494

Sunuş

Kenneth Pomeranz'ın, endüstriyel devrimin gerçekleşmesinde Avrupa istisnailiğine yönelik *coğrafi şans* eksenli bir okuma sunduğu bu çalışması alandaki en güçlü alternatif metinlerden biri oldu. Yaklaşık yirmi beş yıl önce kaleme alınan *Büyük Ayrışma* büyük bir ilgi gördü, kendisinden sonra yazılan eserleri etkiledi ve modern dünya ekonomisinin oluşumunu açıklamak için kaleme alınacak eserlerde gördüğümüz Avrupa - Doğu Asya kıyaslamasında tutulan tipik yolun değişmesine neden oldu.

Kenneth Pomeranz'ın, çok az sayıda kitaba nasip olacak şekilde, yazıldığı gibi klasikleşen bu eserini ilk defa Boğaziçi Tarih'in son sınıfında okumuştum. Pomeranz'ın o zor üslubuna rağmen anlatısından hayli etkilendiğimi hatırlıyorum. Akabinde zaten, kitabın dönem sonunda *response* konusu olması da bendeki yerini iyice belirginleştirmişti.

İlginçtir, her ne kadar yazıldığı andan itibaren yoğun referans alan, başta Tarih olmak üzere İktisat ve Uluslararası İlişkiler bölümlerinin müfredatlarında demirbaş haline gelen *Büyük Ayrışma* Türkçe'ye hiç çevrilmemişti. Bu Pomeranz ile olan tanışıklığımı daha da anlamlı kılmaya başladı. Kutadgu'yu kurguladığımız ilk zamanlarda bu kitap tercüme haklarını tez elden almak istediğim çalışmaların başında geldi. Nihayet bugün, titiz bir sürecin neticesinde okurla buluşuyor.

Büyük Ayrışma gibi hayli hacimli bir eserin Türkçeleşmesinin metanetli bir süreç gerektirdiğini takdir edersiniz. Bu sebeptendir ki kitabın mütercimi Recep Yılmaz bütün teşekkürleri hak ediyor. Kendisi de bir iktisatçı olan M. Emre Turan ise bu çalışmanın editörlüğünü üstlendi ve terminolojik çıkmazları kolaylaştırdı, anlaşılır kıldı. Bir diğer iktisatçı Mustafa Saraç ise metnin son okumasını üstlenerek kitaba son şeklini verdi. Her ikisine de ayrı ayrı teşekkür borçluyuz.

Son bir teşekkür ise Kenneth Pomeranz'ın bizatihi kendisine. Çeviri sürecinde Recep Yılmaz ile samimi bir iletişim sürdürdü, kaynak metnin içinden çıkılması hayli güç kısımlarında bize yol gösterici oldu ve sadece Türkçe edisyonda bulunan ana metne müteallik bazı açıklayıcı dipnotların ortaya çıkmasına vesile oldu. Ve tabii ki, ricamı kırmadı, kitabı etrafında

gerçekleşen tartışmaları ve gelişen literatürü değerlendirdiği Türkçeye özel bir önsöz kaleme aldı.

Türkçeye böylesine kıymetli bir eseri kazandırmış olmanın kıvancıyla, Kutadgu'da nice kitaplarda buluşmak üzere, iyi okumalar dileriz.

R. Serhat Aslan

Teşekkür

Büyük projeler birçok borç doğurur. İlk başta çok farklı bir kitabın bir bölümü olarak başlamış olan bu projenin çetrefilli tarafı, pek çok kişinin yorumlarını ve tavsiyelerini normalden daha önemli hale getirdi.

Bu metnin bazı versiyonlarını pek çok kişi okudu ve yapıcı yorumlarda bulundu. Steven Topik, Timothy Guinnane, R. Bin Wong, Daniel Segal, Joel Mokyr, Andre Gunder Frank, Edmund Burke III, Randolph Head ve onun dünya tarihi öğrencileri, James Given, Jack Goldstone, Robert Marks, Dennis Flynn, Richard Von Glahn ve Jason Hecht bu kişiler arasında yer almaktadır. Süreç boyunca projenin bazı bölümleri pek çok konferansta ve atölye çalışmasında da takdim edildi. Buralarda, saymakla bitiremeyeceğim kadar çok sayıda meslektaşım isabetli ve faydalı önerilerde bulundu. *All-UC Group in Economic History*¹ toplantılarında dile getirilen üzerine düşünülmüş yorumlar özellikle takdiri hak etmektedir. Yaşadığımız çağın siber meslektaşlık çağı olması nedeniyle, kitaptaki argümanların kısa bir versiyonunu eh.net'te² sunmamın ardından son derece faydalı bir elektronik tartışma ortamı tertipleyen Joshua Rosenbloom, Alan Taylor ve Samuel Williamson'a da teşekkürü borç bilirim. O tartışmadan (ve daha sonra H-World'de³ Patrick Manning'in moderatörlüğünü yaptığı başka bir tartışmadan) doğan kışkırtıcı fikirler ve yapıcı tavsiyeler bana son derece yardımcı oldu.

Bu kitap beni eğitim aldığım alanın çok ötesine götürdüğü için, benden çok daha iyi bildikleri alanlarda okumam gereken kaynaklara beni yönlendiren pek çok meslektaşım da bel bağladım. Yukarıda isimlerini zikrettiğim kişilerin yanı sıra Robert Moeller, Anne Walthall ve James Lee'nin de çok yardımını gördüm. Başka meslektaşlarım da bu projenin yol almasına farklı şekillerde yardımcı oldu. Uzun bir liste yapacak olsaydım; Peter Lindert, John Wills, Jonathan Spence, Deirdre McCloskey, Ken Sokoloff ve Hamashita Takeshi bu listede öne çıkan isimler olurdu.

- 1 1972 yılında California Üniversitesi'nin bütün kampüslerindeki fakülte ve lisansüstü öğrencileri akademik çalışmalarında teşvik etme amacıyla kurulan oluşum. (Ç.N.)
- 2 Economic History Association (İktisat Tarihi Derneği) web sitesi. (Ç.N.)
- 3 Dünya tarihini konu alan araştırma ve makalelerin yayınladığı, EH.Net'e bağlı web sitesi. (Ç.N.)

Bu kadar uzun bir borç listesi, herhangi bir meslektaşına teşekkür etme girişimini sulandırma riski taşır; elbette benim niyetim de bu değil. Metnin iki versiyonunu okuduğu, tezlerle ilgili sorunlar üzerine konuştuğu ve kaynakça hakkında beyin fırtınası yaptığı için Bin Wong'un adı özel olarak zikredilmeyi hak ediyor. Her ne kadar yüksek meslektaşlık dayanışması şuurunu doğal karşılasam da, onun katkısı sıradan olmaktan çok uzak. Dan Segal'e yazılı olarak teşekkür etme fırsatını geç de olsa yakalamak da benim için büyük bir keyif. İkimizi de ilgilendiren konularda veya vefalı dostlara sahip olmanın anlamı konusunda yirmi yıldan uzun bir süre boyunca Dan'den öğrendiklerimi başka birinden öğrenmeyi hayal bile edemem. Bu listedeki her bir kişinin argümanlarına bazı itirazlarda bulunduğu inandığım için, ısrarcı olduğum hatalarda hiçbirinin sorumluluğu bulunmadığını bir kez daha belirtmekte fayda görüyorum.

Bu kitabı yazarken hatırı sayılır ölçüde maddi destekten de istifade ettim. Kitap, California Üniversitesi Başkanlık Araştırma Bursu ve ACLS/SSRC/Ford Vakfı Çin Araştırmaları Ortak Bursu tarafından cömert bir şekilde desteklenen başka bir proje üzerinde çalışmak için izinliyken (çok farklı bir biçimde olsa da) şekillenmeye başladı. Büyük bölümü ise, John Simon Guggenheim Memorial Vakfı'nın ve California Üniversitesi'nin bağışları sayesinde mümkün olan daha sonraki bir iznim sırasında tamamlandı. Bu kitap, Princeton University Press'ten Peter Dougherty ve asistanı Linda Chang'ın yardım ve teşvikleri ve Jennifer Backer'ın marifetli editörlüğü sayesinde önemli ölçüde geliştirildi.

Şahsi borçlarım mesleki borçlarımdan daha az değil. Bu kitabın büyük bölümü, pek çok insanın yardımı olmasa çok daha zor olabilecek koşullarda yazıldı. Her sorun yaşadığımda eski ve yeni dostlarım, meslektaşlarım ve fevkalade komşularım olağanüstü fedakarlıklarla yanımda durdu. Hepsinin adını sayamıyorum ve herhangi birini anmazsam çok üzülürüm, o yüzden hepsine toplu fakat gönülden bir teşekkür etmem gerekecek.

Son olarak, ailem bu süre boyunca olağanüstü bir metanet gösterdi; onlar olmasaydı bu kitabı yazmak için ne zaman ne de huzur bulmam mümkündü. David, Jesse ve Benjy, çocuklardan beklenenin çok ötesinde cesaret ve azim sergilediler; defalarca karşılaştıkları zorluklara rağmen candan, sevimli ve sevecen birer çocuk olmaya devam ettiler. Hepsine de çok şey borçluyum.

Eşim Maureen Graves'e gelince... Ne söylesem az kahr. Şu son yıllarda sık sık duyduğumuz bir benzetme yerinde gibi görünüyor. Paris'e seyahat etmeyi planlarken kendimizi Yeni Zelanda'da bulmuştuk ve Maureen, Paris'e geri dönme hedefini de, Louvre'u gezme hayalini bir yana bırakırsak, Yeni Zelanda'nın tadını çıkarma ihtimalini de asla göz ardı etmedi. Onun bu dengeleyici hareketi, benim açıklayabileceğimden daha fazla veya ne kadar teşekkür etsem az gelecek bir sabır, azim, vizyon ve sevgi gerektiriyordu Ama küçük bir şükran jesti olarak söyleyeyim ki, bu onun kitabıdır.

Irvine, California
Eylül 1998

Türkçe Baskıya Önsöz

Büyük Ayrışma, Batı Avrupa'nın 17.-18. yüzyıllarda gelişmekte olan dünya ekonomisinde sahip olduğu avantajlara yönelik kaynakları sentezleme amacı taşıyan farklı bir kitabın sunuş bölümü olarak başlamıştı. Bu alanda çalışan çoğu akademisyen gibi ben de bunların, bölgenin büyük kısmında yüzyıllar süren kademeli büyüme sonucunda ortaya çıkan ve biraz daha fazla üretkenlikle, biraz daha verimli piyasalarla ve başka yerel avantajlarla kendilerini gösteren avantajlar olduğunu düşünüyordum. Birlikte ele alındığında bu hususlar, hem sanayileşmenin Batı Avrupa'da başlamış olmasını hem de Batı Avrupa'nın, siyasi gücünü dünya geneline yansıtarak bu ekonomik avantajları pekiştirmiş olmasını mantıklı hale getirdiler.

Fakat hem yeni çalışmaları hem de daha Çin tarihine odaklanmamış bir yüksek lisans öğrencisiyken, on yıldan uzun bir süre önce okuduğum kaynakları yeniden incelerken fark ettim ki, bu kaynaklar ikna edici olma noktasında son derece yetersizdi. Aksine, Avrupa, 1800 yılından önce Doğu Asya'dan daha müreffeh değildi; keza Avrupa'nın en zengin bölgeleri de, Doğu ve Güney Asya'nın en zengin bölgelerinden daha zengin değildi. (Daha sonra yayınlanan araştırmaların ortaya koyduğuna göre, önemli Osmanlı şehirlerindeki yaşam standartları Orta, Doğu ve Güneydoğu Avrupa'daki yaşam standartlarıyla kabaca benzerlik göstermekle birlikte, Avrupa'nın zengin bölgelerindeki, Hollanda'daki ve İngiltere'deki yaşam standartlarıyla herhangi bir benzerlik göstermemektedir). Aynı ölçüde önemli olan bir diğer husus da, sıradan Avrupalıların yaşam standartlarında uzun vadede önemli iyileşmeler olduğuna dair hiçbir açık kanıt bulunmamasıdır.

Ayrıca, Avrupa'nın yoğun nüfuslu bölgelerinde (zengin bölgelerin bir kısmı da dahil) erken modern dönemdeki büyümenin çevre sorunları ve kaynak kısıtlamaları nedeniyle aksadığına dair işaretler de vardı (bu işaretler daha eski çalışmalarda nadiren vurgulansalar da, mevcuttardı). Bu bölgeler, el işi ürünlerini başka yerlerdeki yoğun arazi kullanımına dayalı mallarla takas ederek bir miktar rahatlasa da, özellikle nüfus artışı hızlandığı için bu takas kalıcı bir çözüm sunacak hızda büyümüyordu.

Bütün bu hususlar İngiltere'nin ve Hollanda'nın bile, Çin'in Yangzi Deltası'na ve Asya'nın bazı zengin bölgelerine, önceden kabul edilenden çok daha fazla benzer hale gelmesine yol açtı. Bu benzerlikler, "Neden Çin (Yangzi Deltası), Avrupa (İngiltere) gibi olmadı?" şeklindeki eski sorunun, nadiren sorulan "Neden İngiltere, Yangzi Deltası gibi olmamıştı?" sorusuyla değiştirilmesi veya tamamlanması demektir. Yangzi Deltası nispeten zengin, çok sayıda el işi ürün endüstrisine sahip, yoğun piyasa odaklı tarımsal-ticari bir ekonomiydi ancak hızlı, yoğun enerji gerektiren ve sürdürülebilir büyümeye yönelik bir atılım yapmamıştı; böyle bir atılım olmadığı için de gittikçe daha ciddi nüfus baskısı ve çevresel baskıyla karşı karşıya kalıyordu. Bu durum şunu da gösterdi ki, bu soruya verilecek cevaplar yüzlerce yıldır olgunlaşan bir ayrışmayı değil, oldukça geç ve aniden gerçekleşen bir ayrışmayı açıklamak zorundaydı. Son olarak bu durum, Avrupa'nın Amerika'dan gelen yoğun arazi kullanımına dayalı yüklü miktardaki ürünlere erişimini vurgulayan açıklamaların ve kömür madenciliğinin (Batı Avrupa'nın tükenmekte olan ormanları üzerindeki baskıyı epey hafifletti) büyük ölçüde genişlemesine yol açan tesadüfi koşulların göstergesiydi. Ayrışmanın geç ve tesadüfi bir şekilde gerçekleştiğini, tamamen Avrupa'da meydana gelmediğini ve bu durumun, Avrupa bölgelerinin başka bölgelere benzeyen (hatta tarımsal hasıllarda olduğu gibi, o bölgelerin gerisinde kalan) yönlerinin yanı sıra, avantajlı yönlerine de dikkat çekilerek en iyi şekilde anlaşıldığını ileri süren kitap, genelgeçer fikirlere pek çok yönden meydan okudu ve benim beklediğimden çok daha fazla ilgi gördü.

Yirmi yılı aşkın bir süre boyunca benim burada ele alabileceğimden çok daha fazla tartışma ve yeni araştırma birikti.¹ Elbette bunların bir kısmı

1 10 yıl sonra Peter Coclanis, Jan DeVries, Philip Hoffmann, R Bin Wong ve benim katkılarımla, *Historically Speaking* dergisinin (12:4, Eylül 2011) 10-25. sayfalarında Büyük Ayrışma hakkında faydalı bir forum yayınlandı. Editörlüğünü Giorgio Riello ile Tirthankar Roy'un yaptığı ve *Economic History*'nin (Londra: Bloomsbury Academic, 2019) 19-37. sayfalarında yayımlanan Prasanna Parthasarathi ile Kenneth Pomeranz'ın "Büyük Ayrışma Tartışması" ise geçmişe yönelik daha güncel bir çalışmadır. O makalelerde olduğu gibi burada da kendimi İngilizce tartışmalara dair düşüncelerle sınırladım. Doğu Asya'ya ilişkin tartışmaya tepkim için Büyük Ayrışma'nın Japonca tercümesi olan *Daibunki: Chugoku, Yōroppa, soshite Kindai Sekai Keizai no Keisei*'ye (Nagoya University Press, 2015) yazdığım sunuşa bakabilirsiniz (s. 1-16).

Büyük Ayrışma'nın en uzun eleştirisi muhtemelen Philip Huang'ın, *Journal of Asian Studies*'in (61:2, Mayıs 2002) 501-538. sayfalarında yayımlanan "Onsekizinci Yüzyıl'da İngiltere ve Çin Gelişti mi yoksa İçeride Dönük Hale mi Geldi? Kenneth Pomeranz'ın Büyük Ayrışma: Çin, Avrupa ve Modern Dünya Ekonomisinin Oluşumu Kitabının Bir İnce-

Büyük Ayrışma yazılmasaydı da birikirdi. Çin ekonomisinin olağanüstü büyümesi, Çin'in daha erken tarihine ve benim ele aldığım erken modern dönem dinamiklerle olan muhtemel bağlantılarına yönelik ilgiyi artırdı. Bu arada, devasa enerji tüketimimizle bağlantılı olarak artan çevre sorunları, hem büyümeyi engelleyen çevresel kısıtlamaların hem de yeni enerji kaynaklarının öneminin büyük ağırlık taşıdığı bir tartışmaya dikkat çekilmesine yardımcı oldu. Her ne kadar bu kitap “büyük ayrışma tartışmasının” tek katalizörü olmasa da, ilk baskıdan uzun süre sonra yapılan elinizdeki tercümenin önsözü, hâlâ gelişmekte olan bu literatürün bir kısmını yansıtması bakımından yerindedir.

Ben bu literatürü üç kümeye ayırıyorum:

Son derece nicel olan bir küme, ayrışmanın “ne” ve “ne zaman” olduğuna odaklanarak, erken modern dönemde çok sayıda bölgede kişi başına gelirdeki ve reel ücretlerdeki eğilimleri ve seviyeleri tespit edip karşılaştırmaya çalışıyor. Daha büyük ve çoğunlukla nitel olan ikinci küme, ayrışmanın “nasıl” ve “neden” olduğuna odaklanıyor. Bu çalışmalar zaman zaman benim bu kitapta vurguladığım hususlara, özellikle de kaynaklar, enerji tedariki ve çevresel koşullarla ilgili konulara odaklanmakta ve bunların önemi hakkında farklı tutumlar sergilemektedir. Üçüncü küme ise Büyük Ayrışma'nın, kendi kapsamı dışında kalan konulara uygulanmasının ve üç gruba ayrılabilmesinin yöntemlerini kapsıyor. Erken modern dönemde yaşanan başka ayrışmaları ele alan, “batının yükselişi”ni yeni bir çerçeveye oturtmak için hem karşılaştırmaları hem de bölgelerarası bağlantıları inceleyen ve bu durumun çoğu akademisyenin bir zamanlar sandığından daha tesadüfi olduğunu kabul eden çalışmalar var. Bu çalışmaların çeşitliliği göz önüne alındığında burada

lemesi” başlıklı makalesiydi. Bu makalenin hemen ardında, *Journal of Asian Studies*'in (61:2, Mayıs 2002), 539-590. sayfalarında benim “Doğu-Batı İkilisinin Ötesinde: Onsekizinci Yüzyıl Dünyasında Kalkınma Yollarının Yeniden Konumlandırılması” başlıklı cevabım yer aldı. Şubat 2003 tarihli *Journal of Asian Studies*'in (62:1) 157-167. sayfalarında Huang'ın “Onsekizinci Yüzyıl İngiltere ve Çin'i Üzerine Düşünceler: Pomeranz'ın Eleştirilerine Verdiği Karşılığa Cevap” başlıklı makalesi, 167-181. sayfalarında ise benim “Gerçekler İnatçıdır: Philip Huang'a Bir Cevap” başlıklı makalem yayımlandı. Huang, işgücü zamanını (ve dolayısıyla buna isnat edilen kazançları) dokumacılar ile pamuklu kumaş imalatçıları arasında nasıl tahsis ettiğine dair bir hata tespit etti. Kitaptaki argümanlarda herhangi bir fark oluşmasına yol açmayan ancak bu verileri başka amaçlar için kullanmak isteyenleri yanlışla sürükleyebilecek olan bu hata İngilizce metnin 2021 baskısında, öne çıkan pasajlar 102. sayfada ve Ek E'nin 320-323. sayfalarında yer alacak şekilde düzeltilmiştir.

birkaçını zikretmekten fazlasını yapamam.² Kitabımın; ekonomik kalkınma sorunları, çevresel sürdürülebilirlik ve imparatorlukların günümüzdeki mirası gibi ana konularıyla doğrudan ilgili güncel konuları ele alan çalışmalar mevcuttur. Son olarak, Büyük Ayrışma'nın metodolojisinden, özellikle de karşılaştırma stratejilerinden etkilenmiş çalışmalar da vardır.

Nicel olan “ne/ne zaman” literatürü incelemesi en kolay literatürdür. Son on yılda yayınlanan çalışmalar, çeşitli Avrupa ülkelerinin kabaca 1300-1850 yılları arasındaki tarihsel GSYH rakamlarına ilişkin tahminlerimizi değiştirdi; başka çalışmalar ise (çok daha zayıf kanıtlara dayanarak) Çin, Hindistan, Japonya ve diğer bölgeler için aynısını yapmaya çalıştı.³ (Ancak bu dönemde Osmanlı İmparatorluğu'nun GSYH'sine

- 2 Bölgesel ayrışmalar için, bkz. Prasannan Parthasarathi, *Why Europe Grew Rich and Asia Did Not: Global Economic Divergence 1600-1850* (Cambridge University Press, 2011); Timur Kuran, *The Long Divergence: How Islamic Law Held Back the Middle East* (Princeton University Press, 2011). Büyük Ayrışma'da etkili olan askerî güç için, bkz. Philip T. Hoffman, *Why Did Europe Conquer the World?* (Princeton University Press, 2015) ve Tonio Andrade, *The Gunpowder Age: China, Military Innovation, and the Rise of the West in World History* (Princeton University Press, 2016).
- 3 GSYH için, bkz. Stephen Broadberry, Hanhui Guan ve David Daokui Li, “China, Europe, and the Great Divergence: A Study in Historical National Accounting, 980-1850”, *Journal of Economic History* 78:4 (December, 2018), s. 955-1000; Jan Luiten Van Zanden ve Bas van Leeuwen, “Persistent but not Consistent: The growth of national Income in Holland, 1347-1807”, *Explorations in Economic History* 49 (2012), s. 119- 130; Stephen Broadberry, Johann Custodis ve Bishnupriya Gupta, “India and the Great Divergence: An Anglo-Indian Comparison of GDP Per Capita, 1600-1871”, *Explorations in Economic History* 55 (January, 2015), s. 58-75; Paolo Malanima, “the Long Decline of a Leading Economy: GDP in Central and Northern Italy, 1300-1913”, *European Review of Economic History* 15 (2010), s. 169-219; Erik Buyst, “Towards Estimates of Long-term Growth in the Southern Low Countries, 1500-1846”, <https://warwick.ac.uk/fac/soc/economics/seminars/seminars/conferences/venice3/programme/buyst.pdf>; Bozhong Li ve Jan Luiten Van Zanden, “Before the Great Divergence? Comparing the Yangzi Delta and the Netherlands at the Beginning of the Nineteenth Century”, *Journal of Economic History* 72:4 (Aralık 2012), s. 956-989; Mikolaj Malinowski ve Jan Luiten van Zanden, “Income and its Distribution in Pre-Industrial Poland”, *Cliometrica* 11 (2017), s. 375-404; Debin Ma, “Modern Economic Growth in the Lower Yangzi Region of China: A Quantitative and Historical Perspective”, FASID Discussion Series Paper, 2004-06-002. Reel ücretlere ilişkin literatür de çok geniş ve önemlidir ancak ayrışmayla ilgili tartışmaya doğrudan değinmedikleri için çoğunu buraya dahil etmiyorum. Önemli bir örnek için, bkz. Robert Allen, Jean-Pascal Bassino, Debin Ma, Christine Moll-Murata ve Jan Luiten Van Zanden, “Wages, Prices and Living Standards in China 1738-1925: In Comparison with Europe, Japan, and India”, *Economic History Review* 64:1 (Şubat 2011), s. 8-38. “Standards of Living in Rural and Urban China: Preliminary Estimates for the Mid-18th and Early 20th Centuries” (Panel Makalesi 77, Dünya Ekonomi Tarihi Kongresi, Helsinki) başlıklı makale, Çin ve Avrupa arasındaki ücret karşılaştırmalarının bize anlattıklarına dair şüphelerimin oldukça ayrıntılı bir yorumunu teşkil etmektedir. Ücret karşılaştırmalarının farklı bir eleştirisi için, bkz. Kent Deng ve Patrick O'Brien, “Establishing statistical foundations of a chronology for the great divergence: a survey and critique of the primary sources for the construction of relative wage levels for Ming-Qing China”, *Economic History Review*, 69 (Kasım 2016), s. 1057-1082.

yönelik tahminler yapmanın veri azlığı nedeniyle çok zor olduğu anlaşıldı. Süleyman Özmucur ve Şevket Pamuk, Osmanlı yaşam standartlarındaki uzun vadeli eğilimler üzerine yaptıkları önemli araştırmada, İstanbul'daki ve diğer bazı Osmanlı şehirlerindeki vasıflı ve vasıfsız işçilerin aldığı reel ücretlere odaklanmanın daha iyi olduğuna karar verdiler ancak bu verilerde ortaya çıkardıkları eğilimlerin GSYH'deki eğilimlerle eşleşeceğinden emin olamayacağımıza dikkat çektiler.⁴ Daha da önemlisi, Çin kaynaklarının çoğu Yangzi Deltası'nı kendine özgü bir bölge olarak ele almakta, oradaki kişi başına GSYH'nin bütün imparatorluktakinden yüzde 50-75 daha fazla olduğunu tahmin etmekte ve Çin ile Avrupa devletleri arasındaki karşılaştırmalardan daha açıklayıcı olduğunu öne sürdüğüm türden karşılaştırmaları kolaylaştırmaktadır.

Bu noktada "büyük ayrışma"nın iki anlamını birbirinden ayırmak önem arz ediyor. Bunlardan ilki, karşılaştırmalı yaşam standartlarıyla ilgilidir: Avrupa'daki veya en zengin bölgelerindeki kişi başına gelir, Çin'deki veya en zengin bölgelerindeki kişi başına geliri ne zaman geride bıraktı? Daha önemli olan ikincisi ise şu soruyu sorar: Dünyanın herhangi bir bölgesi, yüzyıllar boyunca pek çok ekonomiyi tanımlayan yavaş ve aralıklı kişi başına gelir artışından, son iki yüzyılda dünyanın daha geniş bir bölümünü tanımlamış nüfusta ve kişi başına gelirden hızlı ve sürekli artışa ne zaman geçiş yapmıştır? Bu iki sorunun cevabının aynı olması gerekmez; Antoninus dönemi Fransa'sındaki, ilk Halifelik dönemindeki, Song Hanedanlığı Dönemi Çin'indeki ve diğer dönemlerdeki hızlı ekonomik büyümeler dünya geneline öncülük etmiş olabilirler fakat modern ekonomik kalkınmaya öncülük etmemişlerdir. Ve kişi başına günümüz GSYH'sindeki önemli farklar bile (temel verilerden şüphe etmek için daha az gerekçemiz olduğunda) sanayi öncesi dünyayı bizim dünyamızdan ayıran türde nitel farklar olduğunu çoğu zaman göstermez. ABD'deki kişi başına gelir, İngiltere veya Fransa'dakinden yaklaşık 1/3 oranında daha yüksektir ancak hiç kimse bu ülkelerin ekonomilerinin temelde aynı tür ekonomiler olduğundan şüphe duymaz. (ABD'nin, ortalama yaşam süresi gibi diğer maddi başarı endekslerinde bu ülkelerin ve diğer pek çok zengin ülkenin gerisinde kalması, kişi başına GSYH'deki önemli bir nicel

4 Süleyman Özmucur ve Şevket Pamuk, "Real Wages and Standards of Living in the Ottoman Empire, 1489-1914", *Journal of Economic History* 62:2 (Haziran 2002), s. 293-321.

dezavantajın bile nitel ekonomik “geri kalmışlık” anlamına gelmediği hususunu daha da pekiştirmektedir.)

GSYH tahminlerini geçici olarak kabul edecek olursak bu tahminler göstermektedir ki, 1700 gibi geç bir tarihte Çin’in kişi başına GSYH’si Batı Avrupa’nın büyük bölümünün altında olsa da, Avrupa ortalamasıyla hemen hemen benzerdi. Yangzi Deltası’nın GSYH’si de Hollanda (Avrupa’nın en zengin ülkesi) ile hemen hemen aynı, İngiltere’nin ise bir miktar önündeydi.⁵ Dahası, Hollanda ve İngiltere dışındaki Avrupa’nın 1800 yılındaki durumu, 1500 yılındaki durumundan daha iyi değildi. Ancak İngiltere ve Hollanda, 1700’lerde Yangzi Deltası’nı önemli ölçüde geride bıraktı; bunun nedeni bu ülkelerin çok büyümeleri değil, Çin’de 18. yüzyılda yaşanan büyük nüfus patlamasının sonunda bütün bölgelerde kişi başına geliri düşürmesiydi.⁶

Bu durum, benim ileri sürdüğümden daha erken, ancak önemli ölçüde erken olmayan bir ayrışmayı yansıtmaktadır. Ancak bu tarih yine de, Avrupa’nın en geç Rönesans döneminde Çin’deki gelir seviyelerini kalıcı olarak aştığını savunan daha önceki çalışmalarda ileri sürülen tarihlerden çok daha geç bir tarihtir.⁷ Ancak bu tarih kendi başına, muhtemel açıklamalara ilişkin sonuçlarına kıyasla daha az önemlidir. 1700’lerin başındaki bir ayrışma bile, başka ciddi zayıflıkları da olan bazı tarihsel gelişmelerle tutarlı olamayacak kadar geç gerçekleşmiştir. Şayet Avrupa büyümeyi teşvik etmeye yetecek kadar özgürlüğe ve mülkiyet haklarına sahip olsaydı, Konfüçyüsçülük maddi refahın iyileştirilmesine Hıristiyanlıktan daha fazla düşman olsaydı veya coğrafya ve iklim Avrasya’nın iki ucu için çok farklı gelecekler tayin etseydi,⁸ bu farklar daha erken ortaya çıkardı.

5 Birimlerin yeterince önem arz edebileceği bir diğer nokta da burasıdır. 18. yüzyılda İngiltere, kişi başına GSYH bakımından “Britanya’dan” (İskoçya ve Galler dahil) daha zengindi ve bu nedenle Yangzi Deltası’nın önüne daha erken geçti. İngiltere, İskoçya ve Galler’den çok daha fakir olan ve 1801 yılında üçünün toplam nüfusunun yaklaşık yarısı kadar nüfusa sahip, İngiliz idaresindeki İrlanda’nın bu hususa dahil edilmesi, bize Yangzi Delta’sını geride bırakılmasına ilişkin çok daha geç bir tarih verecektir.

6 Broadberry ve arkadaşları, “China, Europe, and the Great Divergence”, s. 989-990.

7 Örneğin bkz., Angus Maddison’un son derece etkileyici eseri, *The World Economy: 1-2001 A.D.* (OECD Publishing, 2004) Cilt I, s. 11, https://read.oecd-ilibrary.org/development/the-world-economy/the-world-economy-1-2001-ad_9789264022621-21-en#page11.

8 David Landes, *The Wealth and Poverty of Nations: Why Some are So Rich and Some are so Poor* (Milletlerin Zenginliği ve Yoksulluğu: Neden Bazıları Çok Zengin, Bazıları Çok Yoksuldur?) (New York: W.W. Norton, 1999); Jared Diamond, *Guns, Germs, and Steel: The Fates of Human Societies* (Tüfek, Mikrop ve Çelik: İnsan Topluluklarının Yazgıları) (Londra: Jonathan Cape, 1997); Deepak Lal, *Unintended Consequences: The Impact of Factor Endowments,*

Ancak bunun yerine bize, daha dar farklar ve özellikle erken modern dönem konjonktürler gösteriliyor.

Bu arada, aynı çalışmalar daha temel olan ikinci türden ayrışmanın sonradan ortaya çıktığını ileri sürmektedir; zira Hollanda ve İngiltere’de kişi başına gelir 1700’lü yıllarda durgunluğa rağmen Yangzi Deltası’ndaki kişi başına geliri aşmıştır. Jack Goldstone’un, yakın zamanda yazdığı bir makalede ifade ettiği üzere, Hollanda’nın 1800-1807 yılları arasındaki GSYH’si 1590’lardaki ve 1640’lardaki zirve noktasının yalnızca yüzde 5 üzerindeydi ve İngiltere’nin 1270-1800 yılları arasındaki kişi başına büyümesinin hemen hemen tamamı, nüfus azalışının eşlik ettiği iki yoğun hamleyle gerçekleşti; bu hamlelerden biri 1300’lerin, diğeri ise 1600’lerin sonunda yapıldı.⁹ Görünen o ki, Avrupa’nın en dinamik bölgeleri bile 1800 yılından önce kişi başına istikrarlı büyüme yaşamadığı halde, Avrupa’nın diğer bölgelerinde kişi başına GSYH ya durgunlaşmış ya da azalmıştı;¹⁰ bu bölgeler yalnızca Çin’deki kişi başına GSYH azalmış olduğu için öne geçti. (Bu azalma daha fakir, daha az ticarileşmiş bölgelerde başlamış ve Yangzi Deltası’nı çoğunlukla bu dönemin sonuna doğru etkilemiştir; ancak benim tanımladığım model 18. yüzyılın sonlarında değil, başlarında başlamaktadır).¹¹ Stephen Broadberry’nin Goldstone’a cevaben yazdığı üzere, erken modern dönemde İngiltere’nin

Culture, and Politics on Long-run Economic Performance (MIT Press, 1998). Şunu da belirtmek gerekir ki, erken dönem ayrışmaların öneminde ısrar eden ancak daha sonraki yaklaşımların ve dolayısıyla daha sonraki bir tarihte eşitlik ihtimali bulunduğunu göz ardı etmeyen kitaplar da vardır. Örneğin, Walter Scheidel, *Escape from Rome: The Failure of Empire and the Road to Prosperity* (Princeton University Press, 2019) ve Ian Morris, *Why the West Rules – For Now: The Patterns of History and What they Reveal About the Future* (Dünyaya Neden Batı Hükmediyor: Şimdilik) (New York: Farrar, Strauss, and Giroux, 2010). Bu literatüre yapılan en son önemli ilave, Jesus Fernandez-Villaverde, Mark Koyama, Youhong Lin ve Tuan-Hwee Sng’nin, “The Fractured-Land Hypothesis” başlıklı makalesidir (*Quarterly Journal of Economics* 138:2, Mayıs 2023, s. 1173-1231).

- 9 Jack Goldstone, “Dating the Great Divergence,” *Journal of Global History*, Kış 2021; Stephen Broadberry, Paolo Malanima, Jan Luiten Van Zanden ve Jutta Bolt’un yorumları ve Goldstone’un yanıtıyla.
- 10 Bkz. 2. dipnottaki kaynaklar ve yanı sıra Leonardo Ridolfi, “The French Economy in the Longue Durée: A Study on Real Wages, Working Days, and Economic Performance from Louis IX to the Revolution (1250-1789),” *European Review of Economic History* 21 (2017), s. 437-438; Ulrich Pfister, “The Timing and Pattern of Real Wage Divergence in Pre-Industrial Europe: Evidence from Germany, c. 1500-1850,” *Economic History Review* 70 (2017), s. 701-729.
- 11 Çin’deki piyasa entegrasyonunun Kuzey’den başlayarak azaldığını ileri süren bir argüman için, bkz. Daniel M. Bernhofen, Markus Eberhardt, Jianan Li ve Stephen L. Morgan, “Assessing Market (Dis)integration in Early Modern China and Europe,” Center for Economic Policy Research tartışma makalesi 11288, Mayıs 2016.

ve Hollanda'nın büyüme ve gerileme yerine, büyüme ve durgunluk arasında gidip gelmiş gibi görünmesi anlamlıdır; ancak bahsedilen büyüme yine de sürdürülebilir bir büyüme değildir, hele ki durgunluk dönemleri büyüme hamlelerinden çok daha uzun sürdüğü için... Dahası benim de ileri sürdüğüm gibi, kömür ve Amerika'dan gelen ithal mallar sayesinde arazi kısıtlamalarının hafifletilmesi o dönemin hızlı nüfus artışına eşlik etmemiş olsaydı, bu durumun 18. yüzyıldaki durgunluğun bir gerileme (ve/veya 19. yüzyıldaki büyümenin daha da durgunlaşması) olabileceği ihtimal hâlâ açıktır.¹²

Kesinlik değil olasılık... Ayrışmanın hem zamanlamasını hem de büyüklüğünü izlemek yeterince zordur; “nasıllar” ve “nedenler” gibi pek çok muhtemel nedensel faktörü tartmak çok ise daha zordur. Avrupa'nın büyümesinin geniş zamana yayılmış köklerinin izini sürmeye yönelik dikkate değer bazı güncel araştırmalar bilime, teknolojiye ve “beşeri sermayenin” (yani eğitimin ve becerilerin) artışına odaklanmıştır. Ben de bu konulara kısaca değindim.¹³ Bu araştırmaları incelemenin yeri bu kitap değil ancak şunu ifade etmek isterim ki, hem bu eğilimlerin kuzeybatı Avrupa'ya akla gelebilecek her türlü kaynak darboğazını aşabilecek bir yenilik yapma kapasitesi verdiğini, hem de birinci sanayi devriminin teknolojilerini (en çok da buhar makinelerini) geliştirmede özellikle Avrupa'nın bilimsel uygulamalarının vazgeçilmez olduğunu ileri sürerlerse, benim argümanlarımla çelişirler. İlk iddia ampirik olarak test edilemez; ikinci iddia ise, özellikle Newcomen ve Watt'tan çok önce bazı ilkel buhar makineleri icat edildiği için şüphelidir.¹⁴ Benim, Avrupa'nın (özellikle İngiltere'nin) büyümesi ile deniz aşırı faaliyetler arasındaki bağlantılara yönelik ilgimi başka çalışmalar da paylaşıyordu ancak bu çalışmalar ithal endüstriyel teknikler ve genişletilmiş piyasalar gibi genellikle şiddet içeren faaliyetlerin farklı sonuçlarını

12 İngiltere'nin önemli Malthusçu özelliklere sahip bir dünyadan kurtulması için arazi tasarrufu sağlayan ithal malların etkisini de vurgulayan farklı bir analiz için, bkz. From Malthus to Ohlin: Trade, Industrialisation, and Distribution since 1500,” *Journal of Economic Growth* 10:1 (Mart 2005), s. 5-34.

13 Özellikle bkz. Joel Mokyr, *A Culture of Growth: The Origins of the Modern Economy* (Princeton University Press, 2016). Bilginin, teknolojinin ve büyük ayrışma tartışmasının çeşitli yönleriyle ilgili makaleler için, bkz. London School of Economics'e ait Useful and Reliable Knowledge in global Histories of Material Progress in the East and West (URKEW) projesinin tartışma makaleleri.

14 Örneğin, bkz. Neville Morley, “Trajan's Engines”, *Greece and Rome* 47:2 (Ekim 2000), s. 197-210, Joseph Needham (Wang Ling'in yardımıyla), *Physics and Physical Technologies*, Cilt 4, 2. Bölüm, Needham ve arkadaşları, *Science and Civilization in China* (Cambridge University Press, 1965), s. 135-136, 225-226, 255, 369-370, 387.

vurguluyordu;¹⁵ ancak bu argümanlar benim argümanlarımla çelişkili olmaktan ziyade, onları tamamlayıcıdır.

Diğer argümanlar yeni teknolojilerin yaratılmasına yayılmalarından daha az, mucitlerin ele aldığı sorunların zamana ve mekana göre değişmesine ise daha çok odaklandı. Modern insanlar için, önemli teknolojik yeniliklerin işgücü tasarrufu sağlayacağını ve sermaye ve kaynak tüketeceğini varsaymak kolaydı ancak her zaman öyle olmadı. 1720 gibi geç bir tarihte İngiltere’de işgücü talebini azaltacak icatların patent başvurularına müeyyide uygulanıyordu; üstelik İngiltere dünyanın çoğu yerinden daha pahalı işgücüne sahip olmasına rağmen.¹⁶ Jean-Laurent Rosenthal ve R. Bin Wong’un ileri sürdüğüne göre, Avrupa’nın siyasi bölünmüşlüğü ve sık sık yaşanan savaşlar (kısa vadede elbette dezavantajlı), Avrupa’nın modern dönem öncesi sanayisinin özellikle şehir surları içine yerleşmesine yol açmıştı; şehirlerin sermayesi kırsal yerleşim bölgelerine göre daha ucuz (borç verenlerin ve borç alanların iş ortakları bulmasını daha ucuz hale getiren yoğunlaşma), işgücü ise daha pahalı olduğu (daha yüksek kira ve yiyecek maliyetleri göz önüne alındığında) için de, Avrupalılar işgücü tasarrufu sağlayan ve sermaye kullanan (ben buna enerji kullanımını da eklerdim) üretim teknikleri aramaya başkalarından daha yatkındı. Bu durum Avrupa sanayilerini derhal üstün hale getirmede ancak sonuç itibarıyla, modern sanayiye giden yollara sevk etmiş olabilir.¹⁷

Robert Allen’ın “Why the Industrial Revolution was British? (Sanayi Devrimi neden İngiliz’di?)” başlıklı makalesi yüksek nominal ücretlerin ve

-
- 15 Prasanna Parthasarathi, *Why Europe Grew Rich and Asia Did Not: Global Economic Divergence 1600-1850* (Cambridge University Press, 2011); Joseph Inikori, *Africans and the Industrial Revolution in England: A Study in International Trade and Economic Development* (Cambridge University Press, 2002). Inikori’nin de ifade ettiği üzere, 1945 öncesi tarih yazımının genellikle İngiliz sanayileşmesindeki dış faktörleri vurguladığını belirtmek yerinde olacaktır. Ayrıca şunu da belirtmekte fayda vardır ki, dış bağlantıların vurgulanması ile şiddetin eylemlerinin vurgulanması bir arada olmak zorunda değildir; örneğin Kevin O’Rourke ve Jeffrey Williamson, İngiltere/Avrupa büyümesinin başlatılmasında ve sürdürülmesinde ticaretin ve küreselleşmenin merkezi önemini sürekli vurgulamalarına rağmen, baskıcı uygulamaların rolünü vurgulamamıştır.
 - 16 Margaret Jacob, *The Cultural Meaning of the Scientific Revolution* (New York: Alfred A. Knopf, 1988), s. 92-93. Ayrıca bkz. Christine McLeod, *Inventing the Industrial Revolution: The English Patent System, 1660-1800* (Cambridge University Press, 1988), s. 158-181; Sanayi Devrimi sırasında patent başvurularının yalnızca yüzde 3,7’sinde işgücü tasarrufunun hedeflendiğine dikkat çekilmektedir.
 - 17 Rosenthal, Jean Laurent ve R. Bin Wong, *Before and Beyond Divergence: The Politics of Economic Change in China and Europe* (Cambridge: Harvard University Press, 2011), s. 99-128.

kolay erişilebilir kömürün bir araya gelmesine daha ampirik bir bakış açısıyla vurguluyor. Bu bir aya geliş, son derece fazla yakıt israfı yapan, İngiliz madenlerindeki suyu dışarı pompalama noktasında ekonomik olan ve başka hiçbir işe yaramayan ilk buhar makinelerinin icadına zemin hazırladı. Ancak buhar makineleri için bir piyasa oluştuğunda bu makineleri muhtemel bir ekseninde geliştirmek ve nihayetinde madencilik dışındaki alanlarda kullanılacak kadar yakıt verimli ve güvenli hale getirmek için uğraşmaya değdi.¹⁸ Bu hikaye çok az soyut bilim gerektirmektedir (Avrupa'nın dışında da var olan, durumun ağırlığına dair farkındalık haricinde). Buna karşılık ekonomi ve coğrafya İngiltere'yi hem Fransa'dan hem de Jiangnan'dan kesin bir şekilde ayırmaktadır.

Büyük Ayrışma'daki kaynak tartışmasının diğer bölümü yoğun arazi kullanımına dayalı tahıl, kereste, pamuk vb. kaynakların uzun mesafeli ithalatıyla ilgilidir. Burada noktada bilimin ve teknolojinin hemen hemen hiç rolü yoktur. Belirli tesislerin yeni yerlere uyarlanması noktasında önemli yenilikler yapılmıştı; ancak tarım teknolojisinde, modern kimya veya biyoloji bilgisine bağlı olan ve dönüm başına verimi, yoğun nüfuslu merkez bölgeler için ithalat bağımlılığına alternatif sağlamaya yetecek kadar artıran değişiklikleri görmemiz 19. yüzyıla (çoğunlukla da 20. yüzyıla) kadar pek mümkün olmadı. Burada kömürden daha da belirgin bir şekilde öne çıkan husus, coğrafi açıdan şanslı olmanın önemidir: Erken modern dönemde yoğun olarak ekilip biçilmemiş, özellikle de Avrasya hastalıklarına bağımsızlığı olmayan insanların işgal ettiği bu tür topraklarda büyük miktarlarda tarım nerede yapılmıştı? Şurası son derece açıktır ki, Atlantik'e bakan Batı Avrupa bu bölgelerde bazı büyük, tesadüfi ve çok önemli avantajlara sahipti.

Fakat bu coğrafyanın, hikayenin tamamıyla ilgili olmadığı da aynı derecede açıktır. Farklı erken modern dönem devletlerin ekonomi politikası ve bu devletler arasındaki rekabetin şekli, pek çok temel değişkenin belirlenmesinde büyük önem arz ediyordu. Arazilerin sanayi öncesi maksimum seviyeye yakın bir verim sağlaması, araziyi kontrol edenlerin piyasaya yönelik üretimi artırma konusunda iyi kötü teşvik edilmesi, ve devletlerin

18 Robert Allen, *The British Industrial Revolution in Global Perspective*. Cambridge: Cambridge University Press 2009), s. 2-3, 135-181. Nakliye maliyetleri ve dolaylı olarak İngiliz kömür yataklarının konumunun önemi için, bkz. Allen, "The Transportation Revolution and the English Coal Industry, 1695-1842", *Journal of Economic History* 83:4 (Ekim 2023), s. 1175-1220

yalnızca kendi sınırlarında (genellikle yoğun şiddet kullanarak) üretim fazlalığı yaratılmasını teşvik etmekle kalmayıp o üretim fazlalıklarını kaynak sıkıntısı çeken merkez bölgelere yönlendirerek o bölgelerin tarım dışı faaliyetlere yoğunlaşmasına imkan tanıyan kurumlar tesis etmesi bu temel değişkenler arasındadır. 2000 yılından önce ve sonra yapılan ve zengin kaynaklara sahip sınırların kullanılabilmesinin (veya kullanılmadan bırakılabilmesinin) birçok farklı yolu olduğunu gösteren çalışmaların listesi incelenemeyecek kadar uzundur ve bunların birçoğu benim üzerinde durmadığım nüansları tartışmaktadır. Ancak erken modern dönem Atlantik dünyasında ihracata yönelik tarımın (ayrıca madencilik ve bir ölçüye kadar ormancılığın) ölçeğinin ve yoğunluğunun o dönemde başka bir yerde ortaya çıkmasının ihtimal dışı olduğuna ve erken modern dönemde pek çok merkez bölgede yaygın olan ekolojik kısıtlamaları esnetme hususunda İngiltere'ye (ve ardından Avrupa'ya) eşsiz fırsatlar sunduğuna dair temel fikir, bana göre oldukça köklü bir fikirdir. Bunu kabul ettiğimiz zaman, büyük ayrışma hikayesi yalnızca bir Avrupa hikayesi olarak anlatılamaz. Bence şu da önemlidir ki (kısmen bu ithal tarım ve orman ürünleri nedeniyle), tarım alanındaki ilerlemeler İngiltere'nin ve daha sonra Avrupa'nın ayrışmasına dair anlattığım hikayede son derece tali rol oynamıştır. Genel itibarla gelişen deniz aşırı ticaretin etkisiyle işgücüne talebin artması insanları İngiltere kırsalından uzaklaştırdı ve çiftçileri sermaye yoğun, işgücünden tasarruf sağlayan yenilikleri benimsemeye itti.¹⁹ Yangzi Delta'sındaki tarımsal işgücü verimliliğinin 1820 yılı civarında bile İngiltere'deki seviyelerin yüzde 10'u kadar olduğuna, buna karşın arazi verimliliğinin birkaç kat daha yüksek olduğuna (öyle ki, Yangzi Delta'sının tarımdaki toplam faktör verimliliği Avrupa'nın herhangi bir bölgesindeki hayli aşmıştır) dair kanıtlar sayesinde tarımın bu şekilde merkezden uzaklaştığı doğrulanmaktadır.²⁰ Dolayısıyla, "köylü tarımı"nın sözde geri kalmışlığını veya "tarım kapitalizmi"nin gerekliliğini baz alan ayrışma açıklamaları işe yaramayacaktır; 1985 yılına kadar bütün işçilerin yarısından

-
- 19 Allen, *The British Industrial Revolution*, s. 25-79. İngiliz tarımında arazi çitlenmelerini ve değişikliklerini endüstriyel büyümenin başlaması için gerekli görüp öven (veya bazen bundan yakınan) eski kaynaklar çok geniş ve çeşitlidir. Son 30-40 yılda bu argümanın en etkili yorumu Robert Brenner'inki olmuştur. Bkz. T.H. Aston ve C.H. Philpin, ed., *The Brenner Debate: Agrarian Class Structure and Economic Development in Pre-Industrial Europe* (Cambridge University Press, 1985).
- 20 Robert Allen, "Agricultural Productivity and Rural Incomes in England and the Yangtze Delta, c. 1620 – c. 1820," *Economic History Review* 62:3 (Ağustos 2009), s. 541; Li ve Van Zanden, "Before the Great Divergence?" s. 975.

fazlasını istihdam eden tarım sektörünü merkeze alan açıklamaların dikkate alınmaması ise ileriye doğru atılmış küçük bir adım değildir.

Bir bakıma, sürdürülebilir ekonomik büyüme ile küçük ölçekli, aile tabanlı tarımın potansiyel uyumluluğu 20. yüzyıldaki çeşitli gerçek dünya örneklerinden, özellikle de pirinç yetiştiren toplumlardan (dönüm başına çok yüksek verim elde edebilen ve çok az ölçek ekonomisine sahip) açıkça anlaşılıyordu. Özellikle Kaoru Sugihara, benim erken modern dönemdeki önde gelen bölgeler hususunda çizdiğim temel tabloya tam anlamıyla uyan ve modern refaha giden bir “Doğu Asya yolu”nu ana hatlarıyla özetledi.²¹ İkimiz de “kaynak yoğun” bir Batılı kalkınma yolu ve daha emek yoğun bir Doğu Asya büyüme modeli tanımlıyor, ancak ikincisinin çıkmaz sokak olmadığı hususunda ısrar ediyoruz. Sugihara ayrıca, Doğu Asya’nın gittiği yolun kendine özgü olmaya devam ettiğini (son yirmi-otuz yıldaki önemli yakınlaşmaya rağmen) ve günümüzdeki yoksul ülkeler için uygun bir model teşkil etmeye yetecek kadar az “kaynak yoğun” ve fazla “işgücü soğurucu” olduğunu savunuyor.²²

Bu da bizi “büyük ayrışma tartışmasının” ötesine, özellikle çevreyle bağlantılı ekonomik büyümenin geleceğine dair temel sorulara sevk ediyor. Karşılaştırmalı tarihin, dünya tarihinin ve Doğu Asya çevre tarihinin gelişmesiyle birlikte, bu kitabın erken modern dönem çevre sorunlarına ve Avrupa dışı kaynakların Avrupa için önemine ilişkin hipotezlerini araştırmaya yönelik değerli girişimlerde bulunuldu; farklı yerlerde ve dönemlerde enerji kullanımındaki değişiklikleri ve bu kullanımların büyümeyle olan ilişkisini takip etmek ve özellikle Doğu Asya’daki kaynak baskısına uyum sağlamayı incelemek, bu girişimlerden bazıları.²³ Bu arada,

21 Sugihara’yla 1998 yılında bir konferansta tanışana kadar bu fikirleri birbirimizden ayrı olarak geliştirdik. Ben o sıralar Büyük Ayrışma’nın taslağını henüz teslim etmiştim, Sugihara ise ufuk açıcı makalesi “The East Asian Path of Economic Development: A Long-Term Perspective”i yeni bitirmişti; Giovanni Arrighi, Hamashita Takeshi ve Mark Selden, ed., *The Resurgence of East Asia: 500, 150, and 50 Years Perspectives* (London: Routledge, 2003), s. 78-123.

22 Doğu Asya’nın gittiği yolda bile, dünya genelindeki sanayileşmenin çevresel sürdürülebilirliğine dair şüpheler ve Çin’in yakın zamandaki büyümesinin bu modele ne kadar uyduğuna yönelik sorular için, bkz. Kenneth Pomeranz, “Is there an East Asian Development Path? Long-Term Comparisons, Constraints, and Continuities”, *Journal of the Economic and Social History of the Orient* 44:3 (2001) s. 322-362 ve “Water, Energy, and Politics: Chinese Industrial Revolutions in Global Environmental Perspective,” Gareth Austin, ed., *Economic Development and Environmental History in the Anthropocene* (Bloomsbury Academic, 2017), s. 271-290.

23 Klas Rönnbäck, “New and Old Peripheries: Britain, the Baltic, and the Americas in the

Kuzey Atlantik dışındaki ekonomik dinamizmin ciddiye alınması, kapitalizmin çevresel etkilerinin ve 20. ve 21. yüzyılın “kalkınmacı devletlerinin” (“kapitalist” olsun ya da olmasın) güncel tehlikeler ve ihtimaller üzerindeki etkilerinin anlaşılması açısından önem arz etmektedir.²⁴ Modern Doğu Asya kalkınmacılığının Batı tarzı büyümeden çok daha sürdürülebilir olduğunu veya çok daha az sömürgeci olduğunu ileri süren iddialara şüpheyile yaklaşıyorum.²⁵ Batı dışı “kalkınmacılıkların” anlaşılması, onların Batı kalkınmacılığıyla aynı etkilere sahip olduklarını kabul etmeyi de gerektiriyor. Fakat bu konuda tarihsel bilgi içeren konuşmalara devam etmek önemlidir. Şunu da belirtmekte fayda var ki, herhangi bir yerde kişi başına sürdürülebilir büyümenin başlangıcını birden çok bölgelerarası sürece bağlı ve rastlantısal bir sonuç olarak gördükçe, refahın, bilimin ve demokrasinin tek bir Avrupa niteliğinin dışavurumları olarak ortaya çıktığı, hâlâ popüler olan çeşitli masallara dair şüpheler de gittikçe artar. Amerika kıtasındaki işgalin, toplu katliamların ve köleliğin meyvelerinin bu geçişin ilk aşamalarında hayati öneme sahip olması, herhangi bir basit kalkınma hikayesini daha da fazla baltalamaktadır. Kökenlere ve sürdürülebilirliğe dair bu soruları akılda tutarken, akademik sosyal bilimlerin ötesine geçerek bu kitabın argümanlarının Amitav Ghosh’un *The Great Derangement* adlı eserinde karşılık bulduğunu görmek sevindiriciydi. Bu eser, günümüzün çevresel acil durumlarıyla başa çıkmak için gerekenler konusunda ve imparatorluk ve ekonomik kalkınma tarihlerinin çevresel adalete ilişkin işaret ettikleri ve etmedikleri konusunda son derece rahatsız edici iddialar ileri sürmektedir.

Ben, bu muazzam sorunlara ilişkin kısa ve yetersiz düşünceler ortaya koymak yerine teoriye ve yönetime dair birkaç kelimeyle yetineceğim.

-
- Great Divergence,” *Journal of Global History* 5:3 (Kasım 2010), s. 373-394; Saito Osamu, “Forest History and the Great Divergence: China, Japan, and the West Compared,” *Journal of Global History* 4:3 (Kasım 2009), s. 379-404; John Richards, *The Unending Frontier: An Environmental History of the Early Modern World* (University of California Press, 2003).
- 24 Kenneth Pomeranz, “World History and Environmental History: Introducing an Agenda,” Edmund Burke III ve Kenneth Pomeranz, ed., *Environmental History and World History* (UC Press, 2009), s. 3-32. Modern kalkınmacı devletlerle ilgili devasa literatürdeki bir dönüm noktası için, bkz. Meredith Woo-Cumings, ed., *The Developmental State* (Cornell University Press, 1999). Asya’daki enerji yoğunlaşmasının ve çevresel etkisinin Kuzey Atlantik’in deneyimlerinden ne kadar farklı ve benzer olduğuna dair ufuk açıcı bir açıklama için, bkz. Elizabeth Chatterjee, “The Asian Anthropocene: Electricity and Fossil Developmentalism,” *Journal of Asian Studies* 79, no. 1 (2020), s. 3-24.
- 25 Örneğin, bkz. Giovanni Arrighi, *Adam Smith in Beijing: Lineages of the Twenty-First Century* (Adam Smith Pekin’de: 21. Yüzyılın Soykütüğü), (London: Verso, 2009).

Büyük Ayırışma'nın altını çizdiği metodolojik hususlar aslında pek de eşi benzeri görülmemiş değildi, fakat bu hususlar yeniden ileri sürülmele-ri heyecan uyandıracak kadar göz ardı edilmişlerdi. Karşılaştırmaların yaklaşık olarak benzer büyüklükteki bölgeler arasında (İngiltere ile Çin yerine, Yangzi Deltası ile İngiltere ve/veya Hollanda veya Avrupa ile Çin) yapılması gerektiği muhakkaktır, ancak modern ulus devletleri tarih ve veri toplama birimleri olarak kanıksamamız nedeniyle bu gereklilik çoğu zaman silikleşmiştir. (Modern Türkiye'nin sınırları ile Osmanlı İmparatorluğunun sınırları arasındaki çarpıcı fark göz önüne alındığında bu husus belki de Türk okuyucuların malumudur). Daha önce olmasa da erken modern dönemlerde yeterince bölgelerarası temas kurulması ve tamamen bağımsız varlıklar arasında klasik karşılaştırmalar yapamamız, başka çalışmaların da farklı şekillerde boğuştuğu basit bir iddiaydı ki, Charles Tilly'nin "kapsayıcı karşılaştırmaları" (benim kitabımdan önce yayımlandı) ve Michael Werner ile Bénédicte Zimmermann'ın "histoire croisée'si" de bu çalışmalar arasında yer almaktadır.²⁶ Belki de en çarpıcı olan şey, bu kitabın "karşılıklı karşılaştırmalar" da ısrarcı olmasıydı (o zamanlar meslektaşım olan R. Bin. Wong'da bu hususu vurgulamıştı²⁷); şöyle ki, Avrupa'nın gidişatına dair bazı yorumları normalleştiren ve başka bölgelerin bunu neden takip etmediğini sorgulayan pek çok sosyal bilimler karşılaştırmasının aksine, bir karşılaştırmanın her şartını eşit ölçüde "olağandışı" olarak ele almalıyız; böylelikle İngiltere'nin neden Yangzi Deltası haline gelmediği sorulduğunda, aynı anda Yangzi Deltası'nın neden İngiltere haline gelmediğini sormak daha yararlı olurdu. Bu husus, son derece değerli karşılaştırma projesinden veya büyük ölçekli hikayelerin doğru olma ihtimalinden vazgeçmeden, Avrupa merkezli sosyal bilimlere yönelik eleştirileri kabul etmenin verimli yollarındandır.²⁸

Bu stratejilerin bir araya gelmesi alışılmadık bir durum arz ediyordu ve dünyanın başka bölgelerinde çalışan insanlar tarafından da benimsendi.

26 Charles Tilly, *Big Structures, Large Processes, Huge Comparisons* (New York: Russell Sage foundation, 1984); Michael Werner ve Bénédicte Zimmermann, "Beyond Comparison: Histoire Croisée and the Challenge of Reflexivity," *History and Theory* 45 (Şubat 2006), s. 30-50.

27 R. Bin Wong, *China Transformed: Historical Change and the Limits of European Experience* (Cornell University Press, 1997). Bir siyaset bilimcinin bu yöntemi devlet kurma tarihine uygulama girişimi için, bkz. Victoria Tin-bor Hui, *War and State Formation in Ancient China and Early Modern Europe* (Cambridge University Press, 2005).

28 Bu eleştirinin özellikle tarihçiler arasında etkili olan bir yorumu için, bkz. Dipesh Chakrabarty, *Provincializing Europe* (Princeton University Press, 2000).

Gareth Austen'ın Afrika'daki örnekleri kullanarak karşılıklı karşılaştırmaların potansiyel değeri üzerine yazdığı kapsamlı makale özellikle dikkat çekicidir.²⁹ Bir diğer Afrika uzmanı Morten Jerven'in karşılıklı karşılaştırmalara göre düşünmenin, bizi ağırlıklı olarak GSYH rakamlarına dayanan küresel karşılaştırmalara karşı temkinli davranmaya ittiğine dair argümanı,³⁰ bizi bu makalenin başladığı noktaya geri döndürmektedir (ancak tarihsel GSYH, Afrika/Avrupa karşılaştırmalarına göre Çin/Avrupa karşılaştırmalarında daha az çarpıktır). Bu yaklaşım, bu kitabın tematik odak noktalarında da ele alınmamış, örneğin, *Comparative Early Modernities*'deki sanat, edebiyat, siyasi fikirler ve diğer alanlarla ilgili birçok makalede kendine yer bulmuştur.³¹ Şanslı okuyucular, bazı argümanlarını sorgulasalar bile bu kitabın kullanıldığı çeşitli alanlara rastlamaya devam edeceklerdir.

29 Gareth Austin, "Reciprocal Comparisons and African History: Tackling Conceptual Eurocentrism in the Study of Africa's Economic Past," *African Studies Review* 50:3 (Aralık 2007), s. 1-28.

30 Morten Jerven, "An Unlevel Playing Field: National Income Estimates and Reciprocal Comparison in Global Economic History," *Journal of Global History* 7:1 (2012), s. 107-128.

31 David Porter, ed., *Comparative Early Modernities: 1100-1800* (Palgrave MacMillan, 2012).